

ROZRUCHY CHŁOPSKIE WE WSCHODNIEJ ŁOTWIE W ROKU 1863

Polskie powstanie 1863 roku łączyło się w czasie z działalnością rewolucyjnych demokratów rosyjskich, skierowaną przeciwko caratowi i uciskowi społecznemu, z ruchem burżuazji europejskiej, domagającej się równości stanów i wyznań religijnych, a zwłaszcza z walką szerokich mas chłopskich o wyzwolenie z pozostałości feudalnego wyzysku. Walka antyfeudalna wykroczyła daleko poza granice Królestwa Kongresowego, zyskując charakter wręcz agrarny.

Powstanie styczniowe zaostriżyło również walkę klasową chłopów łotewskich, wpłynęło na rozruchy chłopskie 1863 roku, które były ostatnim szerszym wystąpieniem zanikającego chłopstwa feudalnego we wschodniej Łotwie przeciwko pozostałościom feudalizmu w życiu gospodarczym i społecznym. Rozruchy chłopskie 1863 roku we wschodniej Łotwie były w szlacheckiej i burżuazyjnej historiografii mało badane, a traktowane nader sprzecznie. Niektórzy szlacheccy historycy rosyjscy, wzorując się na poglądach gubernatora witebskiego, Wieriwkina, starali się dowieść, że chłopci łatgalscy pomagali rządowi carskiemu w ściganiu powstańców polskich w roku 1863 z wdzięczności do cara za zniesienie poddaństwa w roku 1861¹. Natomiast polska szlachta inflacka szkalowała skierowane przeciwko niej rozruchy chłopskie jako napady rozbójników, morderców i profanatorów kościołów². Część historyków polskie powstanie 1863 roku i rozruchy chłopskie usiłowała tłumaczyć jedynie względami narodowościowymi i wyznaniowymi. Szerzenie się rozruchów chłopskich oceniano jako „przerzuty” z Polski na kraje ościenne, ignorując w ten sposób wewnętrzne przyczyny rozruchów i ich treść klasową³. Wychodząc z takiego założenia, pewni burżuazyjni publicyści łotewscy przedstawiali opowiadanie się chłopów łatgalskich po stronie rządu w roku 1863 jako „czarną niewdzięczność” starowierców rosyjskich wobec szlachty polskiej, która udzieliła im schronienia w XVII wieku, kiedy to byli oni prześladowani we własnym kraju⁴.

Przeciwko takiemu niesłusznemu traktowaniu rozruchów 1863 roku wystąpił już w latach 1944 i 1954 historyk radziecki B. Breżgo. Starał się on tłumaczyć walkę chłopów łatgalskich przeciwko szlachcie polskiej sprzecznościami klasowymi⁵. Myśl tę B. Breżgo rozwinął w swej monografii poświęconej rozruchom chłopów łatgalskich⁶. Szacując rozruchy 1863 roku, wyrzekł się on eksponowanych daw-

niej opisów „okrucieństw” chłopskich, zaczerpniętych z dzieł polskich pamiętnikarzy szlacheckich. Jednak B. Breżgo nie wykorzystał w dostatecznej mierze leningradzkich, moskiewskich i innych archiwów. Rozpatrywał on rozruchy w Łatgalii w oderwaniu od zamieszek w Dwiete, chociaż były one organicznie powiązane. W monografii M. Kozina, poświęconej wystąpieniom chłopów łotewskich w latach sześćdziesiątych XIX wieku, rozruchy chłopskie 1863 roku we wschodniej Łotwie potraktowane są na ogół słusznie, jednak również w niej niedostatecznie wykorzystano materiały archiwalne⁷. W „Historii Litewskiej SRR”⁸ ocena powstania chłopskiego 1863 roku oparta jest na obszernych studiach materiałów archiwalnych i historiograficznych i bardziej obiektywnie odzwierciedla przebieg i charakter tego ruchu, lecz nie są tam ukazane jego powiązania z krajami ościennymi – Białorusią i Łotwą.

W artykule niniejszym wykorzystano głównie nie opublikowane dotychczas materiały archiwum oddziału III osobistej kancelarii cesarskiej⁹, generała-gubernatora wileńskiego¹⁰, ministra spraw wewnętrznych P. Wałujewa¹¹ i innych archiwów oraz opublikowane materiały dokumentalne.

Rozruchy chłopów łotewskich łączą się z rozległym ruchem, który szerzył się podczas przeprowadzania reformy rolnej 1861 roku i dlatego nie mogą być właściwie zrozumiane w oderwaniu od walki chłopów całej Rosji carskiej. Przeprowadzona przez obszarników reforma rolna 19 lutego 1861 roku, która zniósła poddaństwo chłopów i zapoczątkowała epokę kapitalizmu w Rosji, w zróżnicowanym stopniu oddziaływała na życie rozmaitych wieśniaczych warstw społecznych w różnych regionach Łotwy. Około 150 tysięcy chłopów z prywatnych posiadłości ziemskich Łatgalii reforma uwolniła od poddaństwa¹², jednak wszystka ziemia i władza nadal pozostała w rękach ziemiaństwa polskiego. Do obszarników należały wszystkie dobra oraz prawo by za pośrednictwem faktycznie podległych im sądów gminnych, składających się głównie z zamożnych gospodarzy, poddawać chłopów karze pieniężnej lub chłoscie – do 20 razy różgami. Za ziemię chłopci ciągle jeszcze powinni byli odbierać pańszczyznę, świadczyć serwituty, mieszkać musieli w nędznych chatach, często przymierając głodem. Podczas gdy obszarnicy i zamożni chłopci wprowadzali u siebie stopniowo kapitalistyczny sposób gospodarowania, chłopci średnio i małorolni coraz bardziej pograżali się w nędzy. Zgodnie z pradawnymi tradycjami gospodarstwa chłopskie dzielono pomiędzy synów na coraz to mniejsze parcele. Utrudniało to wprowadzenie kapitalistycznych metod gospodarowania. Przy istniejącym typie osiedli i systemie sznurów z obowiązującą trójpolówką¹³ ziemię uprawiano sochą i drewnianą broną, zboże koszone sierpami, młócono cepami i nieraz mielono w ręcznych żarnach¹⁴. W gospodarstwach średnio i małorolnych nie było niemal żadnego postępu rolnictwa (za wyjątkiem kopania rowów odwadniających i nawożenia). Większość przedmiotów powszechnego użytku – tkaniny, sprzęty drewniane, środki transportu (wozy, sanie) – wytwarzano sposobem domowym¹⁵. Ponieważ reforma 1861 roku nie rozstrzygnęła kwestii agrarnej i nie polepszyła sytuacji wieśniaków, chłopci łatgalscy reagowali na „wyzwolenie” protestami i jawnymi rozruchami¹⁶.

Chociaż carat „dla normalnego przebiegu uwłaszczenia chłopów” w Latgalii poczynił wszystkie niezbędne „kroki bezpieczeństwa” – zawczasu wzmocnili rozlokowane w Deneburgu (obecnie Daugavpilis) i Lucynie (Ludza) jednostki wojskowe, gubernator witebski 22 stycznia 1861 roku zwrócił się z prośbą do ministerstwa spraw wewnętrznych o rozmieszczenie dodatkowo na wsi 243 kozaków niewielkimi oddziałami¹⁷. Mimo to w majątkach Liepna, Kudupe, Marcinopole, Franopole, Isnauda i Baltinava rozpoczęły się zamieszki. Już na początku marca 1861 roku oficer sztabu żandarmerii guberni witebskiej donosił, że po przybyciu do powiatów rzeżyckiego (Rēzekne) i lucyńskiego wraz z miejscowymi oddziałami inwalidów usiłował uśmierzyć zamieszki chłopskie¹⁸. Szczególnie ostro protestowali przeciwko „wyzwoleniu” chłopów majątku Zalmuiža. Mimo że zalmuiżscy chłopcy zostali okrzyknięci przez półtorę kampanii wojska pod dowództwem generała-majora Wejmarna i 35 z nich poddano chłości, pozostałych zaś odprowadzono do kościoła, by przed ołtarzem zmusić do złożenia obietnicy przestrzegania „woli cesarskiej”, rozruchy trwały nadal. Wejmarn telegraficznie zażądał przysłania dwóch batalionów żołnierzy celem poskromienia rozruchów chłopskich w okolicach Rzeżycy i Lucyna¹⁹. W powiecie rzeżyckim w marcu 1861 roku odmówili świadczenia powinności chłopcy majątku Sarkani, Uzulmuiža, Staromisła, Polcine. W maju tegoż roku to samo wydarzyło się w należącej do K.Platera posiadłości Ludviampole oraz w majątkach Azelmuiža, Dukstigals, Ribiniški, Stražvalde, Krevi, Istraa, Škaune, Gorāni, Joze-finova, Škilbēni i kilku innych²⁰.

Szerzenie się rozruchów chłopskich rozwiało nadzieje ministra spraw wewnętrznych Łanskoja, że dla „zachowania porządku” wystarczy już sprowadzonych wojsk, że kozacy nie będą potrzebni²¹, i zmusiło go na żądanie Wejmarna w czerwcu 1861 roku do pilnego wysłania do Latgalii 138 kozaków. Do każdego powiatu przydzielono po 30-35 kozaków, pozostałych zaś wraz ze sztabem rozlokowano w Rzeżycy²². Walka chłopów latgalskich przeciwko pozostałościom feudalnego wyzysku w roku 1861 i „musowemu wyzwoleniu” pod względem napięcia uplanowała się na jednym z pierwszych miejsc w Rosji²³. Chociaż klasa rządząca usiłowała tłumaczyć „niewdzięczność” chłopów wobec „najwyższej łaski” niegodziwą agitacją, nierozumieniem płynących z „uwłaszczenia” korzyści na skutek niezajomości języka rosyjskiego, nienawiścią chłopów do polskich panów, jednak i po zdławieniu żywiołowych rozruchów chłopskich²⁴ walka chłopów trwała nadal, również podczas opracowywania i wprowadzania tzw. ksiąg „ustawów”, czyli statutów (które miały być wprowadzone do dnia 19 lutego 1863 roku)²⁵. Już na wiosnę 1862 roku, w związku z wprowadzeniem narzuconych przez obszarników ksiąg statutów (legalizujących nieznośne dla chłopów świadczenia na rzecz dworu), bierny opór chłopów przeciwko pańszczyźnie i wprowadzeniu tych ksiąg zaostrzył się i przerodził w jawne zamieszki w majątkach Breidaki, Adamova, Sila vnieki, Malna va i innych. Zaostrzeniu walki klasowej chłopów sprzyjał również – według żandarmskiej terminologii – „fałszywy manifest”, będący w obiegu wśród wieśniaków w kwietniu i maju 1862 roku. Manifest ten miał rzekomo obdarzać chłopów całkowitą wolnością osobistą

i nadawać im w posiadanie wszystką użytkową przez nich ziemię. Policja nie zdołała odnaleźć tego „falszywego manifestu”²⁶, jednak księgi statutów chłopskich nie zostały podpisane, a rozszerzeniu się zamieszek zapobiegła jedynie obecność kozaków.

To niezadowolenie chłopów latgalskich usiłowało wykorzystać we własnych celach kierownictwo Centralnego Komitetu Narodowego²⁸, powstałego na początku roku 1862 w Polsce w wyniku ruchu narodowyzwoleńczego, które zjednało sobie licznych ziemian inflanckich narodowości polskiej oraz sympatyzującą z nimi szlachtę i innych mieszkańców²⁹. Szlachta inflancka należała przeważnie do tzw. partii „białych” polskiego ruchu wyzwolenczego. Partia ta składała się z przedstawicieli obszarników i kapitalistów, była nastawiona wrogo wobec ludu, a zwłaszcza wobec interesów chłopstwa i pragnęła restytucji „dawnej wielkiej” Rzeczypospolitej w granicach z roku 1772 (z włączeniem w jej skład Rusi, Litwy i Łotwy), głównie przy pomocy militarnej państw zachodnich³⁰. Cała wina za trudną sytuację chłopów i niepopularną reformę 1861 roku obarczała ona rząd carski, starała się osłabić carat poprzez zamieszki wewnętrzne, a następnie zagarnąć władzę w kraju. Druga partia – partia „czerwonych”, składająca się z różnych warstw społecznych, szukała oparcia w chłopstwie i główne wysiłki skupiała na przekonaniu chłopów, by stanęli w szeregach powstańców. W tym celu przewidywano przeprowadzenie szerokiej reformy rolnej aż do rozparcelowania ziem dworskich pomiędzy wieśniaków. Jednakże w Komitecie Wileńskim, w którego gestii znajdowały się również Inflanty, plan powstania opracowali „biali”. Nie zważając na zastrzeżenia „czerwonych”, że planu takiego nie da się urzeczywistnić, polecono szlachcie wraz z emisariuszami Komitetu „przeciwnąć” chłopów na stronę powstańców poprzez agitację.

Ośrodkiem powstania polskiego w północnej Latgalii stał się majątek Vilaka, dokąd w końcu roku 1862 przybył dymisjonowany porucznik 18 batalionu strzelców Antoni Ryk. Oficjalnie pracował on jako rządca tego majątku i z ramienia Centralnego Komitetu Narodowego wraz z wtajemniczonymi osobami szeroko propagował i szykował powstanie³¹. Przewidywano utworzenie w północnej Latgalii dwutysięcznego pułku powstańców, który miał sparaliżować kolej petersbursko-warszawską, spalić most pod Ostrowiem³² oraz zagarnąć władzę w północnej Latgalii. Powstanie traktowano jako sprawę ziemiaństwa i szlachty, chłopstwu zaś wyznaczono rolę posiłkową³³. Jednak dla propagandy wśród chłopów wykorzystywano proklamacje drukowane w drukarni tajnego stowarzyszenia rosyjskiego „Ziemia i Wola”³⁴ (drukarnia ta została przewieziona jesienią 1862 roku z Petersburga i zainstalowana w folwarku Semjonova majątku Vilaka). W proklamacjach żądano oddania chłopom na własność wszystkiej ziemi bez wykupu i występowano przeciwko reformie 1861 roku. W styczniu 1863 roku Centralny Komitet Narodowy ogłosił się Tymczasowym Rządem Narodowym. Z początkiem powstania Rząd ten uchwalił pierwszy dekret rewolucyjny, w którym zawiadamiał o zniesieniu pańszczyzny i serwitutów i oddaniu chłopom na całkowitą własność wszystkiej ziemi użytkowanej przez nich do chwili powstania. Bezrolnym obiecywano nadziei po 3 morgi ziemi „zdobytej

na nieprzyjacielu”³⁵. By powołać chłopów do szeregów powstańców walczących o wyzwolenie Polski, w pierwszych miesiącach 1863 roku do Łatgalii przybyli liczni polscy emisariusze, kolportujący odezwę „Chłopska prawda”³⁶. Ponadto miejscowa polska szlachta i księża (nawet wykorzystując sakrament spowiedzi) prowadzili agitację wśród chłopów, wzywając ich do walki „o wolność Polski”³⁷. W ten sposób miejscowi przywódcy powstańców – wbrew początkowemu zakazowi Centralnego Komitetu Narodowego³⁸, prawdopodobnie na skutek niewielkiej liczby ziemian i szlachty oraz pod wpływem rewolucjonistów rosyjskich – agitowali chłopów za restytucję Rzeczypospolitej z roku 1772.

Jako przeciwwagę programu agrarnego powstańców rząd carski wysunął własny program agrarny, „ulepszając” ustawę 1861 roku w interesach chłopów, jak również wykorzystując odwieczną nienawiść chłopów łatgalskich do obszarników polskich. Podsycając uczucia narodowe i religijne, carat szczuł chłopów przeciwko powstańcom. Pod presją walki klasowej chłopów rząd zmuszony był ogłosić 1 marca 1863 roku dekret nakazujący chłopom zaprzestać odrabiania pańszczyzny i wykupić ziemię bez zgody dworu. Chłopi łatgalscy, jak również kurlandzcy (zwłaszcza na pograniczu z gubernią kowieńską) dekret z dnia 1 marca zrozumieli jako likwidację wszelkich stosunków pańszczyźnianych i rozpoczęli aktywną walkę³⁹. W celu oderwania ludu od powstańców dekret z dnia 22 marca 1863 roku przewidywał konfiskatę wszystkich posiadłości rokoszan. By jednak przeciwną chłopów na swoją stronę, polski Rząd Tymczasowy z kolei z dniem 1 kwietnia 1863 roku zabronił ziemianom pobierać od chłopów serwituty i pańszczyznę⁴⁰. Jednakże rewolucjoniści nie zdołali już szeroko spopularyzować i urzeczywistnić dekretów z dnia 22 stycznia i późniejszych, gdyż obszarnicy, posiadający oparcie w partii „białych”, sprzeciwiali się temu. W konsekwencji idee powstania i restytucji „wielkiej Rzeczypospolitej” kojarzyły się zwykle w świadomości chłopów łatgalskich ze wzmocnieniem władzy polskich panów i mimo nawoływań księży katolickich, by wyrzec się nienawiści do panów i wystąpić przeciwko „Moskalom”⁴¹ – nie zyskały popularności.

Powstańcy czynnie szykowali się do walki zbrojnej. Na naradzie przywódców powstania 18 i 19 lutego w folwarku Borisova wyznaczono jako datę rozpoczęcia powstania dzień 16 kwietnia 1863 roku⁴², na miejsce zbiórki powstańców inflanckich wybrano lasy likśnieńskie w powiecie dyneburskim i lasy beraźnieńskie w powiecie rzeżyckim. Dowódcą (hetmanem)⁴³ powstańców mianowano A. Ryka. Ponieważ powstańcy odczuwali brak broni, całą służba majątku Vilaka odlewała kule, sporządzała naboje. Podając się za geometrów, leśniczych, studentów i gości, powstańcy przybywali na miejsce zbiórki. Jednak przygotowania do powstania i jego przebieg zostały udaremnione przez dwa nieprzewidziane wydarzenia. O przygotowaniach do powstania wiedział właściciel sąsiadującego z Vilaką majątku, Stankiewicz. 25 lutego Stankiewicz, a nazajutrz również prawosławny biskup pskowsko-porchowski donieśli o przygotowaniach do powstania w Vilace żandarmerii i urzędowi carskim⁴⁵. 28 lutego o świcie do majątku Vilaka oraz do folwarków Borisova i Semjonova nieoczekiwanie przybyły dwie kampanie żołnierzy⁴⁶. Przy rewizji w Vilace i Borisovie

znaleziono około 40 pudów sucharów razowego chleba, ustalono, że były tu odlewane kule, odbywały się narady. Chłopi z okolic Vilaki, nie widząc dla siebie żadnych korzyści z szykującej się „szlacheckiej wojny”, cieszyli się z przybycia wojska i udzielali mu obficie informacji⁴⁷. Zaskarbili tym uznanie przedstawicieli rządu carskiego. Część organizatorów powstania, głównie ziemian, została aresztowana⁴⁸, a następnie 32 spośród nich oddano pod sąd wojskowy w Byneburgu. Sąd skazał powstańców na katorgę i po odbyciu kary – na zesłanie do Syberii.

Wykonując polecenie wojska o zwalczaniu „szykujących wojnę”, chłopi 5 marca zagarnęli w lesie u powstańców dwa wozy z karabinami angielskimi i angielskim prochem, których wojsko nie znalazło. Po odmaszerowaniu wojska powstańcy chcieli wywieźć broń z okolicy Vilaki⁴⁹. Już na początku marca chłopi zaczęli pomagać urzędowi państwowemu również w ściganiu uzbrojonych obcych osobników przybyłych do Latgalii, wśród których było wielu organizatorów powstania polskiego⁵⁰. W taki oto sposób powstanie polskie w północnej Latgalii zostało udaremnione i powstańcy wiosną i latem 1863 roku już nie zdołali tu ponownie skoncentrować swych sił⁵¹.

Nieoczekiwany był również przebieg wypadków w Latgalii południowej. Ponieważ powstańcy posiadali mało broni (został wzbронiony przywóz broni z zagranicy)⁵², powstanie faktycznie wybuchło nie 16 kwietnia, lecz wieczorem 13 kwietnia, kiedy to na rozkaz Komitetu napadł na rządowy transport broni, zawierający 308 karabinów, 9 pistoletów i 22 szable⁵³, w drodze z Dyneburga do Disny w lasach krasławskich oddział powstańców pod dowództwem hrabiego Leona Platera liczący 60 ludzi⁵⁴. Powstańcy zagarnęli 250 karabinów, a pozostałą broń zniszczyli.

Do ścigania powstańców miejscowe urzędy państwowe na żądanie żandarmerii powołały do pomocy chłopów. Chłopi już 14 kwietnia donieśli, że powstańcy, których liczba wzrosła do 200 ludzi, biją wieśniaków nie użyczających podwód i palą ich zagrody⁵⁵ oraz zgodnie z otrzymanymi wcześniej ogólnymi wskazówkami Centralnego Komitetu Narodowego⁵⁶ udają się przez Wyszki (Viški) na miejsce zbiórki w lasach likśnieńskich, by stamtąd zaatakować stację Wyszki, a następnie udać się do guberni kowieńskiej i dołączyć do głównych sił powstańczych.

Ponieważ urzędy państwowe nawoływały do ścigania powstańców, a wśród tych ostatnich było wielu zniechęconych przez chłopów ziemian, łotewscy, rosyjscy i białoruscy chłopi powiatu dyneburskiego⁵⁷ już 14 kwietnia uformowali oddział liczący kilkuset ludzi piechoty i 500 jazdy. Uzbrojeni przez wojsko w bagnety, zagarnęli oni u powstańców około 50 karabinów i ścigali ich w ścisłej tyralierze⁵⁸. Tegoż dnia w potyczce pod Wyszkami, gdy chłopom udało się zdobyć transport broni, zając i zniszczyć dwór w Wyszkach oraz aresztować dwóch braci hrabiów Mohlów, los powstańców w rzeczywistości został przesądzony. W potyczce pod majątkiem Dubna 15 kwietnia chłopci schwytali ponad 60 powstańców z hrabią Leonem Platorem na czele i na stacji Dubna oddali ich w ręce urzędników państwowych⁵⁹. Za pomoc w zwalczaniu powstańców żandarmeria wypłaciła najbardziej czynnym chłopom 450 rubli srebrem⁶⁰. Podporządkowując się odezwie rządu a zwalczaniu

powstańców i zyskując za to uznanie, chłopci latgalscy, nie zważając na zarządzenie żandarmerii o zaprzestaniu „zamieszek i grabieży”, pod pozorem ścigania powstańców kontynuowali walkę z polskimi obszarnikami⁶¹. W całej Latgali wzięto polskich ziemian, zdemolowano i spalono majątki Silaviški, Dubna, Ludviampole, Atašiene, Dagda i inne, a właściciele ziemskich, skrępowanych i skatowanych, odsyłano do Dyneburga i oddawano w ręce urzędników państwowych⁶².

Jak o tym świadczą doniesienia obszarników, rozruchy w Latgali trwały przez całą drugą połowę kwietnia. Chłopi tłumaczyli ziemianom, że władze zwierzchnie nakazały im ścigać i więzić wszystkich właścicieli ziemskich. Mawiali oni: „Nastał wreszcie czas, by zniszczyć panów!”⁶³. Ziemianie powiatu dyneburskiego na początku maja zawiadomili, że zamieszki trwają w ponad 30 majątkach powiatu, że chłopci rujnują dwory, „nie oszczędzając nawet księży i kościołów”⁶⁴. Marszałek szlachty powiatu rzeżyckiego, Janowski, cieszący się szczególnym zaufaniem żandarmerii, jeszcze 26 kwietnia doniósł sztabowi IV dystryktu żandarmerii, że rozruchy chłopskie szerzą się nadal⁶⁵ i prosili, by wojsko broniło jego posiadłości ziemskich i garbarni przed buntownikami. Tylko do 30 kwietnia 1863 roku uwięziono i osadzono w twierdzy dyneburskiej 161 szlachciców (wśród nich 15 rannych) i 52 przedstawicieli innych stanów (wśród nich 4 rannych).

Mimo wskazówek żandarmerii o przywołaniu do porządku chłopów, którzy „gromadnie włóczą się po majątkach i przez to nie biorą udziału w (wiosennych) pracach na roli, odgrażając się, że będą znów więzić panów, gdy któryś z nich zjawi się w powiecie”⁶⁶, dowódca wojska, generał-porucznik Dłotowski, odmówił wysłania żołnierzy dla stłumienia zamieszek⁶⁷, gdyż obawiał się wtargnięcia powstańców polskich do Latgali oraz nie uważał, że obowiązkiem wojska jest uporządkowanie wzajemnych stosunków między szlachtą a chłopami.

Rozruchy chłopskie nabierały cech coraz bardziej radykalnych. Ziemianie otwarcie przyznawali, że chłopci walczą o przejęcie posiadłości obszarniczych we własne ręce bez wykupu⁶⁸, i prosili o wyznaczenie komisji w celu zbadania strat poczynionych przez chłopów. Po wpływie skarg obszarników i raportów żandarmerii reakcyjne koła rządzące Rosji wystąpiły przeciwko rozruchom chłopskim. Według słów M.N. Katkowa, mogły się one przekształcić w żakerię⁶⁹. Jednakże chłopci kontynuowali walkę również w roku 1864. Wykorzystując zatwierdzone przez Aleksandra II wytyczne o utworzeniu zbrojnych wieśniaczych patroli (miano je tworzyć spośród chłopów pod dowództwem podoficerów dla walki przeciwko „buntownikom”)⁷⁰, chłopci powoływali się również na zarządzenie „naczelnika północno-zachodniego kraju”, M.N. Murawiowa, wydane dnia 24 maja tegoż roku, skierowane do starościców, które zezwalało tym ostatnim korzystać z uprawianej przez nich ziemi na dotychczasowych warunkach i wzbraniało polskim ziemianom rugowania tych chłopów lub podwyższania czynszu. W 1864 roku chłopci zaatakowali dwory w majątkach Vilaka, Varaklani i innych. Jednakże w tym czasie już dawno przestali być potrzebni klasie rządzącej do poskaramiania „buntowników”. Chłopi występowali przeciwko szlachcie, wobec czego zostali surowo ukarani przez wojsko⁷¹.

Uwłaszczenie chłopów w Rosji i powstanie polskie także w Liflandii i Kurlandii obudziło wśród chłopów nadzieje, że ich sytuacja zmieni się na lepsze⁷². Chłopi i najmici kurlandzcy wnosili do urzędów państwowych liczne skargi na podwyższenie czynszu, na okrucieństwa obszarników, na swą rozpaczliwą sytuację⁷³. Fakty te gdzieś, np. w majątku Ezere, zmuszona była uznać nawet żandarmeria⁷⁴. Chłopi z wyspy Vormsi, nie doczekawszy się wsparcia ze strony miejscowych urzędów państwowych, zwrócili się z prośbą do króla szwedzkiego o udzielenie im zezwolenia na osiedlenie się w Szwecji⁷⁵. Szczególnie ostra walka klasowa chłopów w roku 1863 wybuchła w należącym do hrabiego Platera-Zyberga majątku Liksna, w folwarkach Kirupe i Vabole w powiecie dyneburskim oraz na przeciwległym brzegu Dźwiny (Daugava) – w majątku Dviete (powiat jaunjelgawski). W noc sylwestrową 1863 roku delegaci chłopów majątku Liksna oznajmili, że nie będą więcej odrabiać pańszczyzny, i pełniącym powinności chłopom pańszczyźnianym nakazali niezwłocznie powrócić do domów. Celem „uśmierzenia” chłopów przybył do Liksny pośrednik pokoju i nakazał odrabiać pańszczyznę do 23 kwietnia. Jednak chłopci nie zważając na groźby odmówili posłuszeństwa nawet wobec samego gubernatora witebskiego, który przybył dla ich „przekonania”. Na zarządzenie gubernatora wezwano 3 kampanie żołnierzy i zmuszono chłopów do uległości. Żołnierze ujęli 11 buntowników⁷⁶.

Już w październiku 1862 roku rządcy majątków hrabiów Platera-Zybergów w powiecie jaunjelgawskim ogłosili podwyższenie czynszu do 13 rubli za jedną purvietę (1 purvieta = 0,37 ha) chłopskich zasiewów. Chłopi, którzy odmówiliby uiszczenia takiego czynszu, mieli być eksmitowani 24 kwietnia 1863 roku. W związku z tym zarządzeniem w listopadzie i grudniu 1862 roku chłopci zwrócili się z prośbą do generała-gubernatora bałtyckiego barona Lievena i ministra spraw wewnętrznych o zapobieżenie ich zrujnowaniu. Ponieważ żadnej odpowiedzi nie otrzymali, 9 stycznia 1863 roku pełnomocnicy chłopów z Dviete wystosowali podanie do Aleksandra II, by nakazał on hrabiom Platerom zmniejszyć czynsz, a gdyby to nie było możliwe, pozwilił chłopom wyemigrować do jakichkolwiek ziem rządowych⁷⁷. Ponieważ chłopci w majątkach Dviete, Pilskalne i Svente odmówili podpisania nowych kontraktów czynszowych⁷⁸, generał-gubernator bałtycki baron Lieven nakazał księżom katolickim uspokoić chłopów, a hrabiemu Platerowi z uwagi na zamieszki w okolicznych guberniach zalecił ustąpić i nie podwyższać czynszu. Mimo to Plater nie ustąpił i liczni chłopci w majątkach Polskalne, Rubeni, Tadena, Dviete, Kzimire zostali wyrugowani, a zagrody ich wydzierżawiono nowym gospodarzom. Jednak 8 chłopów z Dviete⁷⁹ i jeden z Kazimire odmówili porzucenia swych zagród. Jak świadczy o tym raport oficera sztabu żandarmów z dnia 23 kwietnia 1863 roku złożony szefowi żandarmów, około 2000 chłopów z majątku Dviete „zbuntowało się przeciwko władzy obszarników, powołując się na najwyższy ukaz z dnia 1.III. Miejskowa policja nie jest w stanie ich uśmierzyć (...). Chłopi zachodniej części guberni kurlandzkiej wzdłuż granicy z gubernią kowieńską również są niespokojni i zaczynają odmawiać posłuszeństwa ziemianom”⁸⁰. Do Dviete posłano 30 żołnierzy.

Żołnierze 8 „zbuntowanych” chłopów aresztowali i wywieźli do więzienia w Ilukszie (Ilūkste) oraz rozkazali im do 30 kwietnia porzucić zagrody. 27 kwietnia zresztowanych przywieziono do Dviete, a ponieważ zagrody nie zostały zwolnione, dwóch spośród nich (K.Parkersa i Kūlinša) na postrach pozostałym poddano publicznej chłoscie. Wszystkim ponownie rozkazano porzucić zagrody. Mimo to chłopci, podporządkowując się prawdopodobnie wskazówkom St.Grizānsa, którego uważano za przywódcę rozruchów, nie usłuchali rozkazu, usprawiedliwiając się tym, że nie mają dokąd iść. Następnie do osiedli Cukrina, Sosnovka, Glaudāni i Ruluki udał się oddział wojska. 30 kwietnia 8 wymienionych gospodarzy wyeksmitowano, a czterech spośród nich przedtem poddano chłoscie. W tych czterech osiedlach rozlokowano 80 żołnierzy⁸¹.

Mimo to liczni chłopci z Dviete nadal nie podpisywali kontraktów, odmawiali wybrania nowego, podporządkowanego obszarownikowi sądu gminnego, nie odrabiali pańszczyzny i stawiali innego rodzaju opór. Wobec tego w lipcu 1863 roku zarząd guberni kurlandzkiej wystosował prośbę do generała-gubernatora bałtyckiego o zezwolenie na wymierzenie chłopom z Dviete kary chłosty⁸², gdyż powstała groźba, że rozruchy z Dviete rozprzestrzenia się na szerszą okolicę. Nie doczekawszy się zezwolenia generała-gubernatora, gubernator kurlandzki Brevern 30 lipca zorganizował ekspedycję karną do Dviete. Oddział karny liczył ponad 3 kompanie żołnierzy i kozaków pod dowództwem podpułkownika żandarmerii Kotzebu. Ekspedycja karna celem zastraszenia całej okolicy działała ze szczególnym okrucieństwem. 69 gospodarzy ukarano chłostą po 100 razów różgami, jednego – 150 razami, 48 fonałom wymierzono od 50 do 100 razów. Ośmiu najbardziej czynnych buntowników z Dviete⁸³ i jednego przywódcę chłopów z Tadenavy⁸⁴ po odbyciu chłosty wyeksmitowano i aresztowano dla zesłania na Sybir. Kotzebu zalecił zdymisjonować rządcę majątku Dviete, a na jego miejsce wyznaczyć kogoś bardziej energicznego, kto poradziłby sobie z chłopami⁸⁵. Po tej egzekucji chłopci zaczęli odrabiać pańszczyznę i „wybrali” taki sąd gminny, jakiego sobie życzył obszarnik⁸⁶.

Przedstawiciele chłopów z Dviete wnieśli kilka podań do cara Aleksandra II⁸⁷, w których szczegółowo opisywali swe ciężkie, pozbawione praw życie, samowolę obszarników i sądów, jednak pozostały one bez odpowiedzi. Wybuch szerszych rozruchów chłopskich w Kurlandii wzdłuż granicy z gubernią kowieńską był utrudniony przez to, że powstaniem na Litwie kierowali „biali”⁸⁸.

Podobnie, jak chłopci w Dviete, walczący przeciwko zwiększaniu czynszu, który był powiązany z serwitutami i pańszczyzną, w roku 1863 występowali chłopci w majątkach Dundaga, Mežmuiža i Ādaži. Szczególnie długotrwały i zacięty był opór chłopów przeciwko podpisaniu nowych kontraktów w majątku Dundaga, należącym do Osten-Sackena. Chłopci odmówili odrabiania pańszczyzny i żądali zamiany jej na ulgowy czynsz. W wymienionych majątkach opór chłopów był bierny, odmawiali oni odrabiania pańszczyzny. Żądania obszarników urzędy państwowe zazwyczaj uważały za słuszne. Po przybyciu do majątków wojska chłopów poddawano chłoscie, rugowano (np. w Mežmuży), a ich dobytek sprzedawano na licytacji, najbardziej

czynnych spośród buntowników aresztowano. Za pomocą chłosty i aresztów rozruchy chłopskie zdławiono również w majątkach Mezbebrene, Vecmuiža, Vecauce i innych.

Po zdławieniu rozruchów chłopskich także w Latgali wzmocił się wojskowo-policyjny reżim caratu, nastąpiły represje. By podporządkować Latgalię caratowi z różnych guberni Rosji przenoszono do Latgalii urzędników, którzy nie znali miejscowych warunków i nawet z punktu widzenia caratu popełniali liczne błędy⁸⁹. Rząd utworzył specjalną kancelarię dla wzmocnienia feudalnych posiadłości rosyjskich w „Północno-zachodnim kraju”, w tym również w Latgalii⁹⁰, organizował przesiedlanie się na te obszary ziemian rosyjskich.

Niepewna sytuacja obszarników polskich hamowała inwestowanie środków w rolnictwo, a zatem stała na przeszkodzie kapitalistycznemu rozwojowi latgalskiej wsi. Ważne znaczenie dla „uśmierzenia” Latgalii i wzmocnienia wpływów caratu na równi z kolonizacją miały środki oddziaływania „ideologicznego”. W roku 1864 ogłoszono zakaz drukowania książek czcionką łacińską, co w rzeczywistości oznaczało zakaz stosowania języka łotewskiego. Wybitną rolę wyznaczono „należytemu” nauczaniu historii. W roku 1864 moskiewski okręg szkolny załatwił odmownie prośbę M. Murawjowa o opracowanie „specjalnego” programu historii Rosji i podręcznika dla północno-zachodniego kraju⁹¹. 16 sierpnia 1865 roku zalecił on naczelnikowi wileńskiego okręgu szkolnego zwrócić szczególną uwagę na wychowywanie młodzieży w duchu samowładztwa, prawosławia i nacjonalizmu, wyznaczając szczególne miejsce historii, która miała dowieść, że kraj północno-zachodni z Polską, Litwą i Latgalią włącznie stanowi rzekomo pradawną ziemię ruską i prawosławną⁹². Za najbardziej odpowiednią dla osiągnięcia tego celu uznana została książka Szczerbina „Pczęła” („Pszczoła”). Wszystkie szkoły z polskim językiem wykładowym zamknięto, wszyscy musieli uczyć się prawosławia, nauczyciele zostali zobowiązani udzielać pomocy księżom w rozpowszechnianiu prawosławia⁹³. Miejsce realizowanej przez szlachtę i duchowieństwo przed 1863 rokiem polonizacji „oddolnej” od roku 1864 zajęła „odgórna” rusyfikacja, utrudniająca rozwój kultury łotewskiej w Latgalii.

Podsumowując powyższe fakty, możemy wyciągnąć pewne wnioski. Przejście na najwyższą i ostatnią formę renty feudalnej – czynsz pieniężny, a następnie na kapitalistyczny sposób gospodarowania do początku lat sześćdziesiątych XIX wieku w różnych regionach Łotwy osiągnęło rozmaity poziom i świadczyło o zróżnicowanym stopniu rozwoju oddzielnych regionów. Rozwój kapitalistycznego sposobu produkcji szczególnie utrudniały pozostałości feudalnych stosunków poddaństwa chłopów we wschodniej Łotwie. Na obszarach tych rząd i ziemianie, zmuszeni do tego rozwojem gospodarczym i walką klasową chłopów, znieśli poddaństwo i pańszczyznę, lecz starali się urzeczywistnić to w sposób najdogodniejszy dla siebie i najmniej dogodny dla chłopów, nadal zachowując w praktyce wyzysk feudalny i równocześnie podwyższając czynsz pieniężny. Sprzyjało to zaostrzeniu walki klasowej chłopów. A więc rozruchy chłopskie we wschodniej Łotwie były walką przeciwko pozostałościom

feudalizmu w życiu gospodarczym i społecznym, walką o szybszy rozwój kapitalistycznego sposobu produkcji. Aktywność walki klasowej chłopów była uzależniona od stopnia rozstrzygnięcia kwestii agrarnej i stopnia oddziaływania nadbudowy ideologicznej na poszczególne grupy i warstwy chłopstwa.

Rozruchy chłopskie 1863 roku we wschodniej Łotwie, jak to wykazano powyżej, były nader masowe, ześrodkowane, do pewnego stopnia zorganizowane. W walce przeciwko pozostałościom feudalizmu brało udział całe chłopstwo niezależnie od narodowości, wyznania, a nawet płci. Przed chłopami stały zadania rewolucji burżuazyjnej, walka przeciwko pozostałościom feudalizmu. Chłopstwo występowało przeciwko monarchii i ziemiaństwu jako zjednoczona klasa antyfeudalna. Rozruchy chłopskie 1863 roku w przeciwieństwie do poprzednich rozruchów, nie były skierowane przeciwko zwiększeniu pańszczyzny, lecz wysuwały żądania całkowitego jej zniesienia, likwidacji stanu szlacheckiego i feudalnych posiadłości ziemskich. Chłopi zniszczyli kilkadziesiąt dworów i uwięzili ponad 160 obszarników.

Dlatego wybuchu rozruchów chłopskich we wschodniej Łotwie nie da się wytłumaczyć jedynie wpływem powstania polskiego. Powstanie polskie było raczej bodźcem niż przyczyną. Przyczyny rozruchów chłopskich podobnie jak na Litwie określała konkretna sytuacja w stosunkach agrarnych⁹⁴.

Ruch chłopski w Łatgalii miał cechy zbrojnego powstania, natomiast w Kurlandii nie przerodził się w potyczki zbrojne. Rozruchy 1863 roku we wschodniej Łotwie skierowane były również przeciwko politycznej i ideologicznej nadbudowie, która broniła pozostałości feudalizmu, przeciwko caratowi i kościołowi katolickiemu. Powstanie polskie sprzyjało zaostrzeniu się walki chłopów przeciwko pozostałościom feudalizmu, jednak w Łatgalii rozruchy chłopskie nie tylko nie złąły się z powstaniem polskim 1863 roku, lecz wręcz skierowały się przeciwko niemu, gdyż nawet „czerwoni” – najbardziej radykalna część powstańców – żądali restytucji Rzeczypospolitej w granicach z 1772 roku, co w świadomości chłopów kojarzyło się ze wzmocnieniem władzy obszarników i wyzysku.

Szczególne aktywność starowierców powiatu dyneburskiego w rozruchach 1863 roku tłumaczy się częściowo polepszeniem ich sytuacji w pierwszej połowie XIX wieku. Pewien wpływ na szczególnie wrogi stosunek chłopów starowierskich i prawosławnych do powstania polskiego wywarła propaganda prowadzona przez duchowieństwo tych wyznań. Wykorzystując zaostrzenie się sprzeczności klasowych pomiędzy szlachtą a chłopstwem, kościół ortodoksyjny podsycił nienawiść religijną i narodowościową do Polaków-katolików⁹⁵. Mimo to narodowościowe i religijne uczucia chłopów zawsze były podporządkowane ich interesom klasowym. Tym tłumaczy się fakt, że księża katolicy nie zdołali nawet częściowo spolonizowanych Łotyszów-katolików przeciągnąć na stronę powstańców.

Na równi z narodowościowymi i religijnymi uczuciami chłopów na ich stosunek do rozruchów i powstania polskiego wpłynęła chłopska ideologia carystyczna i inne czynniki. Wprowadzenie wojska na obszary ogarnięte rozruchami, aresztowanie najbardziej czynnych chłopów, masowe stosowanie kary chłosty, rozdrobnienie i

żywiolowość ruchu chłopskiego w końcu roku 1863 doprowadziły do osłabienia ruchów. Mimo to rozruchy chłopskie 1863 roku sprzyjały szybszemu rozpowszechnieniu postępowych w owym czasie kapitalistycznych stosunków produkcyjnych we wschodniej Łotwie, walce narodu łotewskiego o wyzwolenie społeczne i narodowe⁹⁶.

PRZYPISY

- 1 Patrz: B.Brežgo, 1863. gods un Latgolas zemņiki. Rokstu krōjums „Olūts”, 1944, nr 6, s. 201.
- 2 E.Broel-Plater, Wspomnienie z 1863 roku. „Z okolic Dźwiny”, Witebsk 1912, s. 103-105; K.Bujnicki, Wyjątek z własnoręcznego pamiętnika, „Z okolic Dźwiny”, Witebsk 1912, s. 47-49.
- 3 J.Jurginis, Istorija Litowskoj SSR. Učebnik dla sriednich szkoł. Izd. 3-e, Kaunas 1960, s. 73; V.Pašuto, R.Šarmantis, Sozdat počnocennyj učebnik po istorii Litwy. Žurnal CK KP Litwy „Kommunist” 1962, nr 1, s. 73.
- 4 Fr.Kemps, Latgales likteni, Rīgā 1938. s. 70.
- 5 B.Brežgo, 1863. gods un Latgolas zemņiki. Rokstu krōjums „Olūts” 1944, nr 6, s. 189-204; B.Brežgo. Latgales zemņiki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861. – 1914. g., Rīgā 1954, s. 36.
- 6 B.R.Brežgo, Oczerki po istorii krestjanskich dviženij w Latgalii 1577-1907, Rīga, s. 110-119.
- 7 M.Kozins, Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60-os gados. Rīgā 1958, s. 107-139.
- 8 M.Jučas, L.Mulevičius, A.Tyla, Lietuvos valastiečių judėjimas 1861-1914 metais, Vilnius 1975, s. 352-353.
- 9 Centralne Państwowe Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie (dalej: CPARP), zespół 109.
- 10 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litewskiej SRR (dalej: CPAH Lit.SRR), zespół 378, 439.
- 11 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne ZSRR w Leningradzie (dalej: CPAH ZSRR), zespół 908.
- 12 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Białoruskiej SRR (dalej: CPAGB), zespół 1430, rejestr 1, teczka 31148. A nie 73 tysiące chłopów, jak stwierdzono w II tomie Historii Łotewskiej SRR, s. 10.
- 13 W odróżnieniu od Rosji w Latgalii ponad 9/10 wsi było niewielkimi osiedlami, liczącymi zazwyczaj poniżej 10 zagród chłopskich; nie było tu „obszczyzny” i okresowych ponownych podziałów gruntów (Pamiętna książka Witebskiej gubernii, 1863, s. 610; H.Strods, Latwijas zemnieku apmetnes feodalisma beigū posmā (18.gs. otrā – 19.gs. primā pause). – „Latvijas PSR ZA Vēstis”, 1984, nr 2, s. 57-65.
- 14 Ankiety Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego za rok 1872. Zespół Rękopisów i Unikatów Uniwersytetu Wileńskiego, nry 10935-10984; G.Manteuffel. Polnisch Livland. Separatabdruck aus der Livlandischen Gouvernements Zeitung von Jahre 1868, nry 126-144, Riga 1869.
- 15 CPAHB, zespół 1423, rejestr 1, teczka 660, s. 47-48.
- 16 Szczegółowiej – patrz: J.Babris, 1861. gada 19. februāra reforma un zemnieku nemieri Latgalē. – „Latvijas PSR ZA Vēstis” 1961, nr 6, s. 3-13.
- 17 CPAHB, zespół 1430, rejestr 1, teczka 30881, s. 1.
- 18 CPARP, zespół 109, III oddział, IV eksp., 1861, teczka 198, s. 1-8.
- 19 Ibidem, s. 18, 22-23.
- 20 Ibidem, s. 24-25, 27-28, 30-32, 33-37; CPAHB, zespół 1430, rejestr 1, teczka 30963, s. 1, 4.
- 21 CPAHB, zespół 1430, rejestr 1, teczka 30881, s. 3-4.
- 22 Ibidem, s. 8, 11, 13, 27, 33.
- 23 J.I.Linkow, Oczerki istorii krestjanskogo dviženija w Rossii w 1825-1861 gg. Moskwa 1952, s. 240.
- 24 W.I.Lenin, Socz., t. 17, s. 65.
- 25 CPAHB, zespół 1635, rejestr 1, teczka 31, s. 10.

- 26 Ibidem, zespół 1430, rejestr 1, teczka 31161, s. 1-2, 9, 14. Radca koleski I.W.Pisariew radził ministrowi P.A.Wałujewowi jawnie wystąpić przeciwko temu manifestowi. CPARP, zespół 908, rejestr 1, teczka 49, s. 3-10.
- 27 „Obecność w powiecie kozaków ma korzystny wpływ na spokój jego, nie dając chłopom możliwości jakichkolwiek nieprawomyślnych poczynań”. Z raportu naczelnika policji („ziemskij isprawnik”) powiatu ludyńskiego. CPAHB, zespół 1430, rejestr 1, teczka 1, s. 10.
- 28 B.R.Breżgo, Oczerki po istorii krestjanskich dwizenij w Łatgalii 1577-1907, Riga 1956, s. 110.
- 29 CPARP, zespół 109, I eksp., teczka 23, cz. 66, s. 23-24.
- 30 Dziennik Ministerstwa Sprawiedliwości, 1853, IV. Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, Moskwa 1961, s. 12, 15, 30-31, 422-432.
- 31 B.R.Breżgo, Oczerki po istorii krestjanskich dwizenij w Łatgalii, s. 112-113. Porównaj: Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 62-67.
- 32 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 66, s. 23-24.
- 33 Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 73.
- 34 W innych województwach dla przygotowania powstania zostały utworzone podziemne drukarnie Centralnego Komitetu Narodowego. (Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 131).
- 35 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 15, s. 22, cz. 16, s. 32-33.
- 36 CPAH Lit.SRR, zespół 439, teczka 17, rejestr 1, 1863, s. 1-3, teczka 18, s. 1-5, 12; CPARP, zespół 109, I eksp., 1862, teczka 230, cz. 2, s. 83, 91, 95.
- 37 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 118, s. 3.
- 38 Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 502.
- 39 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 90, s. 23.
- 40 Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 532.
- 41 CPAH Lit.SRR, zespół 980, teczka 102, s. 10-12.
- 42 Na Litwie działania wojenne powstańców po długich sporach między „białymi” a „czerwonymi” pod dowództwem pierwszych rozpoczęto 15 marca i były widocznie powiązane z wejściem w moc prawną reformy 1861 roku. (Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 522; J.Kowalskij, Russkaja rewolucionnaja demokratija i janwarskoje wosstanie 1863 goda w Polsce, Moskwa 1953, s. 292).
- 43 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 66, s. 182.
- 44 Ibidem, s. 2.
- 45 Ibidem, s. 8.
- 46 Ibidem, s. 1.
- 47 Ibidem, s. 6, 14, 57, 61; B.Breżgo. Z dziejów powstania 1863 r. na Inflantach, Lwów 1925, s. 9.
- 48 Agurskij S.A., Riewolucionnoje dwizenije w Biełorussii (1863-1917 gg.), Mińsk 1928, s. 219-224.
- 49 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 66, s. 25.
- 50 Ibidem, s. 46.
- 51 W czerwcu-lipcu 1863 roku z 17,5 pudami grochu i 1160 nabojami widocznie w celu zorganizowania powstańców starał się przekraść oficer Seweryn Smółka, lecz został rozpoznany i przy aresztowaniu zastrzelił się. CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 66, s. 277.
- 52 Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 495, 524-525; CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, s. 33.
- 53 CPARP, zesp. 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 90, s. 6.
- 54 CPAHB, zespół 1614, rejestr 1, teczka 301, s. 3. W czasie późniejszym uczestnik akcji Zygmunt Bujnicki, który zdołał zbiec, pisał z Paryża, że nie skazany na karę śmierci L.Plater, lecz on był głównym inicjatorem zagarnięcia transportu broni. CPAH L., zespół 439, rejestr 1, 1863, teczka 121, s. 1-2.
- 55 Tak, powstańcy spalili wieś Malinówkę. CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 90, s. 14.
- 56 Pokazanija i zapiski o polskom wostnaniu 1863 goda Oskara Awejde, s. 496-497.
- 57 B.Breżgo, 1863 gods un Latgols zemniki. Rokstu krōjums „Olūts” 1944, nr 6, s. 195.

- 58 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 90, s. 2-4.
- 59 Ibidem, s. 4, 6.
- 60 Ibidem, s. 36.
- 61 16 kwietnia chłopci powiatu rzeżyckiego ujęli dziedziców K.Manteuffla, J.Kułakowskiego i A.Kułakowskiego, którzy zdążali do połączenia się z powstańcami. CPAH Lit. SRR, zespół 439, 1863, teczka 150, s. 2-7.
- 62 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 90, s. 6, 13.
- 63 CPAHB, zespół 1614, rejestr 1, teczka 301, s. 5, 6 i in.
- 64 Ibidem, s. 20.
- 65 „Zrujnowani chłopci znów, bez zarządzenia władz lokalnych, uzbrojeni w strzelby, piki i topory, na jakiś tajemniczy sygnał tysiącami napadają na różne miejscowości, pod pretekstem ścigania polskich insurgentów niszczą zasiewy, tratuja je końmi, zatrzymują spokojnych mieszkańców w drodze, grożą spustoszeniem dworów szlacheckich przy ich przeszukiwaniu”. CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 118, s. 25.
- 66 Ibidem, s. 17.
- 67 Ibidem, s. 20.
- 68 „Wśród ludu widocznie szerzy się utajone, a gdzieś tam wypowiadane otwarcie pragnienie zawładnięcia ziemskimi posiadłościami szlachty bez wykupu”. Z doniesienia ziemian powiatu dyneburskiego Bujnickiego, Kłockowskiego, Benistawskiego z maja 1863 r. powiatowemu marszałkowi szlachty. CPAHB, zespół 1614, rejestr 1, teczka 301, s. 20.
- 69 Instytut Literatury Rosyjskiej w Leningradzie, zespół 559, teczka 41, s. 9-13.
- 70 Dokumenty i materiały do historii Białorusi, t. 2, s. 513-514; zespół 109, I eksp., teczka 23, cz. 121. Szlachta kurlandzka nie zgodziła się z propozycją szefa żandarmerii Dołogorukija uzbroić chłopów kurlandzkich do walki z powstańcami polskimi Ponieważ część powstańców stanowiła szlachta, „die Bauern ihre Bewafnung leicht als ein Signal ansehen könnten, sich gegen Gutsherren überhaupt, ohne Rüücksicht auf ihre politische Gravität zu wenden”. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Łotewskiej SRR, zespół 7363, rejestr 1, teczka 79, s. 266-167.
- 71 CPAH Lit. SRR, zespół 439, teczka 19, 1865, s. 2.
- 72 CPARP, zespół 109, oddział III, eksp. IV, 1861, teczka 117, s. 11-13.
- 73 CPAH Lit. SRR, zespół 384, teczka 26902, s. 4-5, 6-8, 14-18; Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Łot. SRR, zespół 111, rejestr 1, teczka 1175, s. 1.
- 74 CPARP, zespół 109, oddział III, eksp. IV, 1861, teczka 117, s. 24, 4-5.
- 75 Ibidem, s. 2-3.
- 76 Chłopa Rasnača ująć nie zdołano.
- 77 Latvijas Vēstures Avoti, IV sēj. Dokument par tautas atmodas laikmetu 1856. – 1867.g. Rīgā 1939, nr 186, s. 312. (dalej: Dokumenti...).
- 78 Ibidem, nr 188, s. 314-315.
- 79 Wśród nich trzech członków sądu gminnego (A.Rundāns, K.Pakers i J.Madzevičs).
- 80 CPARP, zespół 109, I eksp., 1863, teczka 23, cz. 90, s. 23.
- 81 Dokumenti ..., nr 196, s. 328-331; nr 202, s. 338.
- 82 Ibidem, nr 206, s. 324; nr 208, s. 346-347.
- 83 Andrejs Kūlinš, Francis Purplis, Jēkabs Kūlinš, Stanislavs Leinis, Stanislavs Puzāns, Jāzeps Ancāns, Jāzeps Glaudāns i Dominiks Ancāns.
- 84 Mārtiņš Drancāns.
- 85 Dokumenti ..., nr 213, s. 353-356.
- 86 Ibidem, nr 214, s. 356.
- 87 28 lipca 1863, na początku września 1863, 4 lutego 1865; Dokumenti ..., nr 212, s. 352-353; nr 216, s. 357-360; nr 305, s. 503-504.
- 88 Pokazanija i zapiski o polskom wostanii 1863 goda Oskara Awejde, s. 541.
- 89 CPAH Lit. SRR, zespół 378, teczka 599, 1864, s. 1-2.
- 90 „Osobaja kancelarija pri Wilenskom gienierał-gubernatorie po wodworieniju russkich ziemlewałielcew w Siewiero-Zapadnom kraje”. CPAH Lit. SRR, zespół 378, 1864, teczka 1758,

- s. 1-4 i in. Porównaj: CPAH Lit. SRR, zespół 908, rejestr 11,teczka 64; zespół 1016,teczka 981, s. 1-6.
- 91 CPAH Lit. SRR, zespół 378, 1864,teczka 1672, s. 1-3, 7-8.
- 92 „Należy się troszczyć o prawidłowy i słuszny rozwój wśród wychowanków idei rosyjskiej narodowości za pośrednictwem dokładnego zaznajomienia z historią tutejszego kraju, gdzie by przedstawiano we właściwym świetle wszystkie wydarzenia i fakty, świadczące o staroruskim pochodzeniu jego korzeni, niegdyś swobodnie rozwijających się pod opieką kościoła prawosławnego”. CPAH Lit. SRR, zespół 378, 1864,teczka 1672, s. 16-18.
- 93 Ibidem, zespół 378, 1865,teczka 1765, s. 1-2, 28-29.
- 94 Istorija Litowskoj SSR, Wilnius 1978, s. 211-218.
- 95 Russko-polskije rewolucionnyje swiazi 60-ch godow i wosstanije 1863 goda. Sbornik statiej i matieriałow, Moskwa 1962, s. 210-215.
- 96 H.Strods. Odgłosy powstania listopadowego na Łotwie. – „Zapiski Historyczne” 1981, t. XLVI, z. 3, s. 33-75.